

Tweede druk, mei 2019
© 2019 Ed van Lil

Cover: The Wall Street 'Crash' 29 oktober 1929 (Alfredo Ortelli)
Bron: Mary Evans Picture Library

ISBN: 97894-6328-283-3
NUR: 757

Uitgeverij Boekenbent
www.boekenbent.com

Hoewel aan de totstandkoming van deze uitgave de uiterste zorg is besteed, aanvaarden de auteur en uitgever geen aansprakelijkheid voor eventuele fouten en onvolkomenheden, noch voor de directe of indirecte gevolgen hiervan.

Niets uit deze uitgave mag zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever worden openbaar gemaakt of verveelvoudigd, waaronder begrepen het reproduceren door middel van druk, offset, fotokopie of microfilm of in enige digitale, elektronische, optische of andere vorm of (en dit geldt zonodig in aanvulling op het auteursrecht) het reproduceren (I) ten behoeve van een onderneming, organisatie of instelling of (II) voor eigen oefening, studie of gebruik welk(e) niet strikt privé van aard is.

Inhoudsopgave

Waar dit boek over gaat	9
I Collectieve dwalingen	
1. De tulpenmanie in de Republiek	18
2. Marspaniek in Amerika	48
3. De geruchtenbom valt op Dolle Dinsdag	80
II <i>Moral agents en moral patients</i>	
4. Heksenwaan en heksenhetze	118
5. De fantoomclowns van Oude Pekela	156
6. Waarom complottheorieën zo populair zijn	198
III De metafoor van LeBon	
7. De colaziekte die geen ziekte was	226
8. La grande hystérie, archetype van moderne modeziekten	257
9. Het Werther effect, een macabere mediahype	300
IV Onbegrepen massahysterie	
10. De dansmanie: mysterieuze plaag van de middeleeuwen	340
Eindnoten	362
Bronnen en literatuur	370

Waar dit boek over gaat

Terrorisme, Mexicaanse griep, besmet voedsel, overgewaaide straling uit Japan, een snelweschutter die autoruiten beschiet. In de wereld van vandaag is de ene dreiging nog niet voorbij of de volgende dient zich al weer aan. De media confronteren ons met een onafzienbare stroom van gevaren.

Niet alleen de media maar ook politici bespelen onze gevoelens als vioolvirtuozen hun Stradivarius. Ze weten keer op keer onze meest gevoelige snaar te raken: angst.

Angst is van oudsher een nuttige emotie. Het bereidt ons voor op wat een levensreddende reactie kan zijn: vechten of vluchten. Het behoedt ons daarmee voor allerlei werkelijk bestaande, reële gevaren. Maar we slagen er helaas lang niet altijd in om reële gevaren van irreële gevaren te onderscheiden. De 'snelweschutter' die verantwoordelijk werd gehouden voor tal van kapotte autoruiten, bleek uiteindelijk niet te bestaan: steenslag was de oorzaak. De terrorismedreiging ging grotendeels aan ons land voorbij: het was loos alarm. En de massaal ingekochte vaccins tegen de Mexicaanse griep bleken overbodig: er kwam geen grieppandemie.

Wanneer de angstgevoelens zijn geluwd en we weer nuchter kunnen nadenken, dan blijkt nogal eens dat we vooral elkáár bang hebben gemaakt. Wij mensen zijn sociale wezens die zich gemakkelijk laten meeslepen door geruchten, suggesties, opgewekte achterdocht en andermans paniekgedrag. Dergelijke emoties en bijbehorend gedrag zijn aanstekelijk en kunnen ontaarden in massahysterie.

We spreken van massahysterie wanneer zich sterke emotionele of door emoties opgeroepen reacties voordoen bij groepen mensen, voortkomend uit suggestie, verkeerd geïnterpreteerde feiten en ingebeeelde, bedreigende situaties. Het kan hierbij gaan om irrationele angst, hoop of zelfs ziekteklachten die van anderen worden overgenomen.

De hedendaagse media lijken de massahysterie te versterken. Via internet en nieuwe sociale media staan we meer dan ooit met elkaar in verbinding. Angsten kunnen zich sneller en over een groter gebied verspreiden. Via smartphones, twitter en facebook kunnen mensenmassa's sneller worden gemobiliseerd. Maar wie denkt dat massahysterie zich alleen in onze hedendaagse westerse wereld voordoet, heeft het mis. Het is van alle tijden en culturen. Elk tijdsgewricht en elke cultuur kent haar eigen gevallen van massahysterie.

De rode draad van dit boek is dat massahysterie weliswaar steeds andere uitingsvormen heeft, maar dat de onderliggende psychologische mechanismen dezelfde zijn. Dit boek biedt meer inzicht in deze mechanismen. Het geeft antwoord op de vraag waarom we door de eeuwen heen steeds weer ten prooi vallen aan massahysterie. Aan de hand van tien casussen en fenomeenbeschrijvingen wordt dit gaandeweg verhelderd.

De tien casussen en fenomenen die in dit boek beschreven worden, zijn even klassieke als spectaculaire voorbeelden van op hol geslagen groepsgedrag. Ze illustreren dat het fenomeen universeel is en dwars door alle tijden en culturen heen snijdt. Wat per tijdsgewricht en per cultuur verschilt, is enkel de gedaante waarin het zich voordoet en de wijze waarop het zich manifesteert.

Waarom nu juist gekozen voor deze tien casussen? Behalve dat ik gestreefd heb naar verscheidenheid, heb ik casussen uitgekozen die te boek staan als representanten of als archetypes, als voorlopers van hun soort, overigens zonder dat dit selectie criterium tot een keurslijf werd. Bij beschrijvingen en analyses van hedendaagse gevallen van massahysterie wordt vaak terugverwezen naar deze klassiekers.

Voorbeelden hiervan zijn de tulpenmanie (de eerste beleggerszeepbel), *la grande hystérie* van Charcot (archetype van moderne modeziekten als whiplash), en het *Werther effect* (het fenomeen van imitatiezelfmoorden).

In laatste instantie heb ik laten meewegen of de casussen zich in het Nederlandse taalgebied hebben voorgedaan, en daarmee de lezer meer aanspreken. Dit is terug te zien in de keuze voor casussen als de eerder genoemde tulpenmanie, Dolle Dinsdag, de affaire Oude Pekela en de

colaziekte. En natuurlijk heeft, last but not least, ook mijn persoonlijke voorkeur een rol gespeeld bij de keuze.

De tien casussen zijn gegroepeerd rondom vier thema's. Deze vier thema's vormen de opbouw van dit boek.

Deel I is gewijd aan collectieve dwalingen. Mensen vertonen nogal eens kuddegedrag omdat het meegaan met de groep hen veiligheid biedt. Maar dat hoeft niet altijd een juiste gedragskeuze te zijn. Aan de hand van drie casussen wordt geïllustreerd hoe groepen mensen misleid kunnen worden en zich *en masse* kunnen vergissen, soms met verstrekkende gevolgen.

De eerste casus die onder dit thema valt is de tulpenmanie uit 1636 en 1637. Hierbij verloren tal van nuchtere Hollanders hun realiteitszin en staken zich diep in de schulden om te beleggen in tulpenbollen. De prijzen stegen tot ongekende hoogten, iedereen wilde tulpenbollen kopen. Toen deze speculatiewoede onvermijdelijk als een zeepbel uit elkaar spatte, moesten velen hun tulpengekte bekopen met de financiële ondergang. Sindsdien hebben zich tal van dergelijke zeepbellen voorgedaan, zoals de beurs hype rond internetbedrijven als World Online. We leren kennelijk niet van onze fouten. Hoe komt dat en waarom laten wij ons iedere keer weer meeslepen?

Marspaniek in Amerika is de titel van de tweede casus. Bij de radio-uitzending van het hoorspel *The War of the Worlds* veroorzaakte regisseur Orson Welles in 1938 een golf van paniek in de Verenigde Staten. Duizenden mensen dachten dat het hoorspel echt was. Ze geloofden dat marswezens onze planeet aanvielen en een invasie waren begonnen. Ook recent hebben zich soortgelijke gevallen van misleiding voorgedaan, waarbij mensen door de media op het verkeerde been werden gezet en massaal in paniek raakten. Wat maakt dat wij dit niet doorzien?

De derde casus beschrijft de euforie en paniek op Dinsdag 5 september 1944, toen bezet Nederland in de waan werd gebracht dat de Geallieerden Nederland binnenvielen. Het regende geruchten over de bevrijding die zou zijn begonnen. Het bleek een pijnlijk misverstand met grote gevolgen. Hoe kon dit gebeuren?

Deel II van dit boek draagt de titel *Moral agents en moral patients*. Door de eeuwen heen hebben zich tal van *moral panics* voorgedaan.

Dergelijke morele panieken komen op wanneer gebeurtenissen als een bedreiging van de bestaande sociale orde worden ervaren. In zulke situaties worden diepgewortelde angstgevoelens gemobiliseerd. Mensen die zich het slachtoffer voelen ('moral patients') hebben dan de neiging om een verantwoordelijke veroorzaker (een 'moral agent') te zoeken die passend is bij het onheil. Dit heeft in het verleden herhaaldelijk geleid tot het aanwijzen en vervolgen van zondebokken en vermeende schuldigen. In dit deel worden drie van dergelijke casussen en fenomenen uit de praktijk beschreven.

De eerste casus, getiteld *Heksenwaan en heksenhetze*, beschrijft de heksenwaan die in de middeleeuwen en de periode daarna gemeengoed werd. Mensen geloofden collectief in het bestaan van heksen die, opgedweept door de duivel, de veroorzakers zouden zijn van onheil, rampen, ziektes en tegenspoed. Deze heksenwaan ontaarde in een grootschalige heksenvervolging waarbij tal van vermeende heksen werden gemarteld en op de brandstapel eindigden.

De fantoomclowns van Oude Pekela vormt de tweede, meer recente casus. Kinderlokkers, verkleed als clowns, zouden op grote schaal kinderen uit het Groningse dorp Oude Pekela hebben meegelokt, gedrogeerd en voor kinderporno-filmopnamen hebben misbruikt. De zedenzaak ontketende onder verontwaardigde ouders een volkswoede die zijn weerga niet kende. De woede richtte zich vooral op de autoriteiten die de zaak niet serieus zouden nemen. Maar daders werden nooit gevonden en alles wijst erop dat de ontuchtaffaire feitelijk nooit heeft plaatsgehad.

Waarom complottheorieën zo populair zijn is de titel van de derde casus of beter gezegd: fenomeen. Samenzweringstheorieën leven als nooit tevoren. Zo zou prinses Diana niet zijn verongelukt maar het slachtoffer zijn geworden van een moordaanslag van het Britse koninklijk huis. Waar komen dergelijke complottheorieën vandaan en wat maakt ze zo hardnekkig?

Deel III, het volgende deel, heet *De metafoor van LeBon*. In dit deel gaat het om de vraag hoe het kan dat mensen lichamelijke klachten en ziektesymptomen van elkaar overnemen, terwijl er bij hen geen lichamelijke oorzaak kan worden vastgesteld. En waarom

kopiëren wij het gedrag van anderen terwijl dat gedrag ons niets positiefs oplevert?

De titel *De metafoor van LeBon* refereert aan de besmettelijke aard van virussen en bacteriële infecties. Virale en bacteriële besmettingen worden vaak als metafoor gebruikt om uitbraken van massahysterie te beschrijven. Volgens deze zienswijze grijpen emoties en gedragingen op dezelfde manier om zich heen als virussen. Ze 'besmetten' de groepsdeelnemers waardoor de een na de ander met het groepsge-drag 'geïnfecteerd' raakt. Deze besmettingsmetafoor voert terug tot Gustave LeBon (1841 - 1931). Deze Franse arts publiceerde in 1895 de klassieke studie *Psychologie des foules* (*foule* = menigte, groep) en werd daarmee de grondlegger van de groepspsychologie.

LeBon werd gefascineerd door grote groepen. Een groep was volgens LeBon meer dan de som van de gedragingen van haar leden. Eenmaal opgegaan in een groep zouden mensen met al hun unieke, individuele kenmerken zich anders gaan gedragen, alsof zij gestuurd werden door een collectieve geest. LeBon zag deze collectieve geest als een ziektekiem die zich ergens in de groep nestelde en zich verspreidde over de rest van de groep. Emoties en gedragingen konden zo worden doorgegeven van de ene persoon aan de andere.

In dit derde deel wordt ingegaan op de psychologische mechanismen die werkzaam zijn bij de overdracht en besmetting van massahysterie. Zij komen in drie casussen en fenomeenbeschrijvingen aan de orde.

Beginnend met de casus *De colaziekte die geen ziekte was* wordt het fenomeen *mass psychogenic illness* beschreven. Hierbij verspreiden lichamelijke klachten zich onder een groep mensen en leiden soms tot massale symptoombesmetting zonder dat er een fysieke oorzaak kan worden gevonden. Welke factoren spelen hierbij een rol en langs welke patronen verloopt zo'n besmetting? En wie zijn hier met name kwetsbaar voor?

In de tweede casus, *La grande hystérie: archetype van moderne moderne ziekten*, wordt ingegaan op de ziekte-epidemie van hysterie die aan het einde van de negentiende eeuw opkwam. De ziekte deed zich met name in Parijs voor, in het Salpêtrière-ziekenhuis van de arts Jean-

Martin Charcot. Hoe kon deze ziekte zich opeens verspreiden en waarom bleef zij geografisch grotendeels beperkt tot het mondaine Parijs? En waarom doofde zij na het overlijden van Charcot als een nachtkaars weer uit?

La grande hystérie blijkt de voorloper te zijn van hedendaagse moedeziekten zoals bekkeninstabiliteit en fibromyalgie. Het zijn ziekten die komen en gaan, zonder dat een lichamelijke oorzaak kan worden gevonden.

Ten slotte wordt in *Het werther effect, een macabere mediahype* het fenomeen besproken van imitatiezelfmoorden. Na de zelfdoding van een beroemdheid doet zich nogal eens kopieergedrag voor, waarbij het aantal zelfdodingen tijdelijk toeneemt. De berichtgeving in de media wordt hierbij nogal eens een drempelverlagend en uitlokkend effect toegedicht. Wat is hier van waar en wat drijft mensen er toe zich in groepsverband te suïcideren?

Deel IV is getiteld *Onbegrepen massahysterie*. Ook al zijn er in de bestaande wetenschappelijke literatuur veel verklaringen voor massahysterie aangedragen; nog niet alles wordt begrepen. In dat verband springt met name één casus in het oog: de dansmanie.

Bij de dansmanie kregen onze middeleeuwse voorouders massaal stuiptrekkingen en dansaanvallen. Het werd in die tijd toegeschreven aan demonen. Exorcisme was de remedie, maar dat kon een averechts effect hebben en de zaak verergeren. In latere tijden deed zich een soortgelijke, jaarlijks terugkerende epidemie voor onder de naam *tarantisme*. De oorzaken zijn met name gezocht in onderliggende stress als gevolg van rampen, plagen en ziektes die het toenmalige Europa teisterden. Maar veel is nog onduidelijk. De dansmanie geldt na al die jaren nog steeds als een *cold case*, een onopgeloste zaak.

Tot slot: al in mijn studietijd deelde ik de fascinatie van LeBon, namelijk hoe het gedrag van individuen kan veranderen wanneer zij zich in groepen begeven. De kracht van sociale invloed is mij tot op heden blijven verwonderen. Dit boek is geschreven voor iedereen die deze verwondering deelt.

Er komen in dit boek veel uitingsvormen van massahysterie aan bod, maar het is geen encyclopedie van massahysterie. Het boek

biedt inzicht in onderliggende mechanismen, maar is daarin niet uitputtend. Het is een ontdekkingstocht waarin u als lezer meegevoerd wordt naar enkele psychologische mechanismen van de groepsdynamica. Onderweg maakt u kennis met een kleurrijk en bont palet aan collectief gedrag. De reiservaringen die u hierbij gaandeweg als lezer opdoet, zijn naar mijn smaak minstens zo belangrijk als de eindbestemming.

Ed van Lil
Oegstgeest, 2013